

УДК 347.9

Ж. В. Васильєва-Шаламова, К. П. Гуменюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ СТОРІН ЯК ОСНОВНИХ УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Правильне визначення поняття сторін має важливе практичне значення, адже є необхідною умовою для ефективного, а головне – однакового застосування судами норм цивільного процесуального законодавства, що регламентують процесуальний правовий статус цих учасників цивільного процесу.

Базові теоретичні дослідження поняття та процесуального правового статусу сторін у цивільному процесі було зроблено ще в 60–80-х роках минулого століття. Того часу ця проблематика активно піддавалася науковому аналізу багатьма вченими, такими як М.А. Вікут, Н.М. Васильченко, М.А. Гурвич, П.Ф. Єлісейкін, Н.Б. Зейдер, О.В. Іванов, А.А. Мельников, Л.М. Орлова, Є.Г. Пушкар, А.Ф. Клейнман, В.К. Пучинський, К.С. Юдельсон, В.М. Семенова, М.Х. Хутиз, Н.О. Чечіна, Д.М. Чечот, М.С. Шакарян, М.Й. Штефан, В.Н. Щеглов та інші. Їх праці не втратили свого значення й нині. Серед сучасних дослідників тією чи іншою мірою ці питання розкрито в розвідках М.І. Балюка, С.С. Бичкової, С.В. Васильєва, Л.С. Гузя, Я.П. Зейкана, В.В. Комарова, В.М. Кравчука, Д.Д. Луспеника, О.І. Угриновської, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, М.Х. Хутиза, Ю.С. Червного та інших дослідників.

Водночас законодавець не сприйняв сформульовану в науці ідею про легальне визначення сторін у цивільному процесі. Чинний Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПКУ) [1], як і Цивільний процесуальний кодекс України 1963 року [2], не містить дефініції сторін, позивача чи відповідача. У ст. 30 ЦПКУ лише зазначено: «Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава».

Вважаємо, що така ситуація обумовлюється тим, що в юридичній доктрині досі не створено єдиного підходу до визначення поняття цієї групи учасників процесу. Єдине твердження, з яким погоджується абсолютна більшість дослідників аналізованої проблематики, – це те, що сторін у процесі дві: позивач і відповідач. Однією зі сторін є особа, яка звертається до суду за захистом, оскільки вважає, що інша особа порушила або необґрунтовано оспорила чи не визнала її права або охоронювані законом інтереси. Іншою стороною є особа, яку ініціатор процесу вважає порушником своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

Щодо визначення поняття сторін, то між процесуалістами ще з радянських часів триває дискусія, яка загалом зводиться до конфлікту двох основних позицій. Відповідно до першої сторонами є особи, між якими виник матеріально-правовий спір [3, с. 121]. Згідно з другою позицією сторони є ймовірними суб'єктами спірного матеріального правовідношення [4, с. 59]. Ця дискусія збереглась і серед сучасних науковців.

Так, наприклад, С.Я. Фурсою сторони визначено як осіб, що беруть участь у справі від свого імені та з метою захисту своїх прав та інтересів, спір між якими про їхні суб'єктивні права й обов'язки має бути вирішено судом. Після наведеної

дефініції автор звертає увагу на те, що сторони на момент пред'явлення позову є передбачуваними суб'єктами [5, с. 135].

Натомість визначення сторін як передбачуваних учасників спірних матеріальних правовідносин критикується В.В. Комаровим, який вказує, що така постановка питання суперечить законодавству. Учений стверджує, що основним у характеристиці сторін є те, що останні є учасниками правового спору, переданого для розгляду суду [6, с. 292–293].

Ю.В. Білоусов також зазначає, що сторонами слід визнати осіб, матеріально-правовий спір між якими є предметом судового розгляду в порядку цивільного судочинства [7, с. 53]. Подібної точки зору дотримуються й інші науковці [8, с. 69; 9, с. 44].

Однак, незважаючи на популярність серед сучасних процесуалістів першої концепції розуміння поняття сторін, більш обґрунтованими вважаємо аргументи прихильників другої позиції [10; 11].

Досліджуючи цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, С.С. Бичкова звертає увагу на те, що хоча поняття «сторони» має безпосередній зв'язок із матеріальними правовідносинами, поняття сторін у цивільному процесі не є тотожним поняттю сторін матеріальних правовідносин, оскільки за результатами розгляду й вирішення правового спору суд може встановити той факт, що сторони цивільної справи не є суб'єктами цих правовідносин. Тобто ідентифікація осіб як сторін цивільної справи не пов'язана з попереднім визнанням їх учасниками матеріальних правовідносин, хоча такий зв'язок, безперечно, існує [11, с. 97–98].

Вважаємо, що для відповіді на питання щодо поняття сторін доцільно насамперед визначити характерні ознаки цих суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. У юридичній літературі в різний час висловлювалися різноманітні погляди щодо цього.

Зауважимо, що ще за радянських часів у публікації процесуалістів С.Ю. Каца, Л.Я. Носко (1982 рік) зазначалося, що сторони в процесі характеризуються такими ознаками: сторони – це суб'єкти матеріального правовідношення з протилежними юридичними інтересами; процес ведеться від їх імені, їх розпорядчі дії можуть здійснювати вирішальний вплив на виникнення й розвиток процесу в справі; рішення суду, як правило, поширюється на сторони; судові витрати в справі у випадках та розмірах, вказаних у законі, покладаються на сторони [12, с. 47].

Пізніше (у 1999 році) М.О. Вікут та І.М. Зайцев характерними ознаками сторін назвали такі: наявність протилежних юридичних інтересів, ведення сторонами процесу від свого імені; постановлення судового рішення щодо сторін, поширення сили судового рішення на сторони, покладення на сторони судових витрат [13, с. 72].

М.Й. Штефан характерними ознаками сторін називав такі: ними є особи, між якими виник спір про цивільне право; вони ведуть процес у справі від свого імені; щодо їх справи судом виносяться рішення; на них поширюються всі правові наслідки законної сили судового рішення; вони несуть судові витрати; їх правосуб'єктність допускає процесуальне правонаступництво. Процесуально-правовий стан сторін визначається принципом рівноправності [14, с. 85–86].

У контексті цього питання ознаками сторін, які вирізняють їх від інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин та осіб, які беруть участь у справі, названо такі: сторони – це обов'язкові суб'єкти цивільного процесу в справах позовного й наказного провадження; сторони – це особи, між якими виник спір про право, що є предметом розгляду й вирішення судом; юридична зацікавленість сторін носить особистий характер, тобто вони наділені й матеріально-правовою, і процесуальною заінтересованістю; справа (процес) ведеться від імені сторін; сторони несуть судові витрати в справі; на сторони поширюються всі наслідки та властивості рішення суду; правосуб'єктність сторін допускає правонаступництво.

На думку С.В. Васильєва, для того щоб стати сторонами в цивільному процесі, ці особи повинні бути сторонами спірного матеріально-правового відношення, а тому їх інтереси є протилежними; повинне бути звернення однієї зі сторін за захистом до суду; справа, за вирішенням якої сторона звернулася до суду, повинна бути юрисдикційною суду; особи повинні бути правоздатними; сторони беруть участь у процесі від свого імені та у своїх інтересах; лише сторони можуть бути зобов'язаними або уповноваженими рішенням на здійснення конкретних дій щодо передачі й, відповідно, отримання матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру; на них покладаються судові витрати [15, с. 60–61].

У наукових джерелах виділяють такі ознаки сторін: виникнення між ними матеріально-правового спору стало підставою для відкриття провадження в справі; саме цей спір є предметом розгляду й вирішення в цивільному процесі; у них наявні протилежні інтереси, що зумовлює їх протистояння одна одній; вони завжди спрямовуються на захист власних прав, свобод та інтересів; вони зацікавлені в результатах розгляду цивільної справи; вони діють у процесі від свого імені; вони можуть брати участь у цивільній справі через представника; щодо розв'язання їх спору судом ухвалюється рішення; на них поширюються всі правові наслідки законної сили цього рішення; на них покладається обов'язок з оплати судових витрат; у встановлених законом випадках їх можуть замінювати процесуальні правонаступники [8, с. 69].

Наведене свідчить, що вказане питання залишається остаточно не вирішеним у юридичній доктрині. Водночас, незважаючи на дещо відмінні позиції науковців щодо переліку характерних рис сторін як основних учасників цивільного процесу, можна констатувати також наявність багатьох схожих ознак, які ними виділяються. Зокрема, аналіз вищевказаних та інших доктринальних і нормативних джерел дозволяє зробити висновок, що визначальною ознакою сторін як учасників процесу слід визнати особисту юридичну заінтересованість у результатах справи. Ця ознака визнається більшістю дослідників.

Заінтересованість сторін є своєрідною: вона зачіпає їх особисту сферу, оскільки саме сторони є суб'єктами матеріального правовідношення, що припускаються. Саме їх зв'язок із допроцесуальними правовідносинами додає такій заінтересованості особистого, суб'єктивного відтінку. Причому особиста юридична заінтересованість має і матеріально-правову, і процесуальну спрямованість: це і заінтересованість в отриманні сприятливого матеріально-правового результату, і заінтересованість у можливості участі в процесі [16, с. 39]. Матеріально-правовий

інтерес визначається спірними матеріальними правовідносинами, суб'єктами яких є, імовірно, сторони. Процесуальний інтерес сторін визначається матеріально-правовим інтересом та полягає в тому, що кожна сторона прагне отримати рішення суду, зміст якого відповідав би її вимогам.

Юридична заінтересованість у справі ґрунтується на законі прагнення сторони отримати судовий захист порушеного (оспороного) суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу [13, с. 71]. У зв'язку із цим юридична заінтересованість сторін у переданій на розгляд суду справі завжди є протилежною за матеріальним і процесуальним характером.

Юридична заінтересованість визначає ще одну ознаку сторін: процес у справі ведеться від їх імені та в їх інтересах навіть тоді, коли позивач особисто не порушує справу або сторони особисто не присутні в судовому засіданні. Адже, як слушно відмічається в літературі, залежно від характеру судового розгляду зазнає змін сфера їх суб'єктивних особистих і матеріальних прав [16, с. 39–40]. При цьому, оскільки справа ведеться в інтересах сторін, лише їх наділено правами щодо зміни й припинення процесу в справі, тільки на сторони поширюється матеріально-правова сила судового рішення.

Водночас аналіз судової практики не дозволяє нам повною мірою погодитися з твердженнями тих науковців, які до ознак сторін відносять наявність спору про право між ними, що є предметом розгляду й вирішення в порядку цивільного судочинства; належність справи, за вирішенням якої сторона звернулася до суду, до юрисдикції суду; можливість останніх брати участь у справі через представника; покладення на них тягаря судових витрат.

Так, сторін примушує шукати захисту в суді, як правило, спірність і невизначеність матеріальних правовідносин. Однак фактично правовий спір може мати місце за відсутності таких відносин насправді, наприклад, у разі помилкового уявлення про наявність між особами спірних правовідносин. Тому правосуб'єктність сторін можуть мати особи, які лише вважають, що між ними існують матеріально-правові відносини. Адже якби в усіх випадках пред'явлення позову вимоги ініціатора процесу ґрунтувалися на дійсних спірних матеріальних правовідносинах, у всіх справах суди постановляли б рішення про задоволення позову, а також не існувало б інституту заміни неналежного відповідача.

Натомість дані судової статистики свідчать, що на практиці мають місце випадки пред'явлення позивачами необґрунтованих вимог до відповідачів, що обумовлює постановлення судами рішень про відмову в задоволенні позову. Зокрема, відповідно до звіту Державної судової адміністрації України за формою № 2-Ц «Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства» в 2012 році в провадженні місцевих судів України перебувало 813 365 цивільних справ позовного провадження, з них у 722 929 справах ухвалено рішення із задоволенням позовних вимог. Враховуючи, що 16 029 справ не було розглянуто на кінець звітнього періоду, кількість справ, у яких судами було відмовлено в задоволенні позовних вимог, становить 74 407, що становить близько 9,15%.

З огляду на це слушно видається позиція С.С. Бичкової, яка вказує, що цивільним процесуальним правовим статусом сторін у цивільному процесі наділя-

ються як імовірні, так і дійсні суб'єкти як імовірного, так і дійсного спірного матеріального правовідношення. Однак оскільки дійсність спірного матеріального правовідношення, а також дійсність його суб'єктів встановлюється судом у процесі розгляду й вирішення цивільної справи, то автор визначає сторони як імовірних суб'єктів імовірного спірного матеріального правовідношення [11, с. 99–100].

Таким чином, сторонам як основним учасникам цивільного процесу більше притаманна ознака ймовірності, ніж наявності реального спору про право.

Щодо юрисдикції, то відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Юрисдикція характеризує обсяг повноважень судових органів щодо відповідних правових об'єктів судового захисту [17, с. 180]. Відсутність у конфлікті правової складової виключає можливість особи бути не лише стороною, а й будь-яким інших суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, як і можливість виникнення судочинства в цілому, адже неправові (морально-етичні, релігійні тощо) спори не можуть вирішуватися в судовому порядку. З огляду на це належність спору до юрисдикції суду – це швидше передумова виникнення цивільного процесу, ніж ознака сторони.

Участь у справі особисто або через представника можуть брати не лише сторони, а й інші особи, які беруть участь у справі. Так, відповідно до ст. 38 ЦПКУ таким правом поряд зі сторонами наділено третіх осіб, осіб, які відповідно до закону захищають права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявників та інших заінтересованих осіб у справах окремого провадження (крім справ про усиновлення). Тому вказана ознака також не дозволяє відмежувати сторони від інших осіб, які беруть участь у справі.

Щодо тягара судових витрат, то згідно з правилом ст. 5 Закону України «Про судовий збір» [18] від сплати судового збору звільняються позивачі за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що постають із трудових правовідносин; за подання позовів про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи; за подання позовів про стягнення аліментів тощо. Крім того, згідно з положенням ч. 3 ст. 82 ЦПКУ суд, враховуючи майновий стан сторони, може звільнити сторін від оплати та інших видів судових витрат, пов'язаних із розглядом справи. Таким чином, якщо визнати, що ознакою сторін є їхній обов'язок оплати судових витрат, то особи, звільнені від такого обов'язку, фактично мають бути виключені зі складу сторін, що є неправильним із точки зору як логіки, так і права.

Таким чином, на нашу думку, характерними ознаками сторін як учасників цивільного процесу можна визнати такі:

- імовірність;
- наявність у сторін протилежних юридичних інтересів у процесі;
- своєрідний (подвійний) характер юридичної заінтересованості, яка має матеріально-правову та процесуальну спрямованість;
- ведення сторонами процесу від свого імені, захист власних прав, свобод та інтересів;
- можливість впливати на перебіг судового провадження, змінювати або припиняти його;

– постановлення судового рішення щодо сторін та поширення на них його сили.

З огляду на викладене поняття сторін як основних учасників процесу, на нашу думку, може бути сформульовано таким чином: імовірні суб'єкти спірних матеріальних правовідносин, які беруть участь у справі з метою захисту власних прав, свобод та охоронюваних законом інтересів, прагнучи отримати судове рішення, яким закріплювався би сприятливий для них матеріально-правовий результат.

До складу сторін входять позивач і відповідач, яким притаманні всі ознаки цієї групи учасників процесу. Водночас характер заінтересованості позивача й відповідача в справі є протилежним, адже результат процесу завжди буває вигідним лише для однієї сторони [19, с. 102–103]. Для позивача такий вигідний результат втілюється в задоволенні його обґрунтованого позову, а в разі пред'явлення безпідставного позову у відповідача виникає юридичний інтерес у судовому рішенні, яким позивачу в позові було би відмовлено [13, с. 59].

Тому вказані суб'єкти мають власні характерні ознаки: позивач завжди виступає ініціатором цивільного судочинства, тоді як відповідач залучається до процесу судом; позивач вважається «активною стороною», оскільки саме він висуває позовні вимоги, а відповідач – це «пасивна сторона», яка захищається від вимог позивача; процес завжди порушується в інтересах позивача, саме він на власний розсуд вказує відповідача, і лише судом у кінцевому акті правосуддя визначається, чи є відповідач дійсним порушником.

Аналіз сформульованих у юридичній доктрині визначень цих суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин [8, с. 69–70; 13, с. 73; 11 с. 108–109; 5, с. 135; 14, с. 85] дозволяє нам зробити такі висновки:

– позивач – це сторона процесу, яка вважає, що її права порушено та (або) оспорено, і в інтересах якої ініціюється цивільний процес;

– відповідач – це сторона, яка за заявою позивача або іншого ініціатора процесу залучається судом до участі в справі як імовірний порушник прав позивача.

Підсумовуючи, зазначимо, що наведені дефініції можуть і повинні стати предметом наукової дискусії з метою пошуку такого їх досконалого формулювання, яке могло б знайти своє законодавче оформлення.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 419.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 липня 1963 року // Відомості Верховної Ради України. – 1963. – № 30. – Ст. 464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1501-06/ed19960724>.
3. Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР : [науч.-практ. комментарий] / И.А. Беленчук, Е.Ф. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1979. – 608 с.
4. Советский гражданский процесс : [учебник] / под ред. М.К. Треушникова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 463 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. коментар] : у 2 т. / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Фурса С.Я. ; КНТ, 2006– . – Т. 1. – 2006. – 912 с.
6. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
7. Цивільний процес : [навч. посібник] / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук та ін. – К. : Прецедент, 2005. – 293 с.

8. Цивільний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. коментар] / [С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.] ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Атіка, 2010. – 896 с.
9. Чернооченко С.І. Цивільний процес України : [навч. посібник] / С.І. Чернооченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.
10. Дацко Ю.З. Правосуб'єктність органів місцевого самоврядування у разі звернення до суду із позовною заявою для захисту прав інших осіб / Ю.З. Дацко // Вісник Львівського університету. – 2012. – Вип. 56. – С. 234.
11. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : [монографія] / С.С. Бичкова. – К. : Атіка, 2011. – 420 с.
12. Советский гражданский процесс / под общ. ред. С.Ю. Каца, Л.Я. Носко. – К. : Вища школа, 1982. – 423 с.
13. Викут М.А. Гражданский процесс России : [учебник] / М.А. Викут, И.М. Зайцев. – М. : Юристъ, 1999. – 384 с.
14. Штефан М.Й. Цивільний процес : [підручник] / М.Й. Штефан. – вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – 696 с.
15. Васильев С.В. Цивільний процес : [навч. посібник] / С.В. Васильев. – Х. : ТОВ «Одісей», 2008. – 480 с.
16. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. коментар] / В.І. Тертишніков. – Х. : Видавець ФОП Вапнярчук Н.М., 2007. – 576 с.
17. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монографія] / [В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін.] ; за заг. ред. В.В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 928 с.
18. Про судовий збір : Закон України від 28 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
19. Гурвич М.А. Право на иск / М.А. Гурвич. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 215 с. ; Гурвич М.А. Избранные труды / М.А. Гурвич. – Краснодар : Совет. Кубань, 2006. – 672 с.

Анотація

Васильева-Шаламова Ж. В., Гуменюк К. П. До питання про поняття сторін як основних учасників цивільного процесу. – Стаття.

У статті звертається увага вчених-процесуалістів на відсутність легальної дефініції сторін як основних учасників цивільного процесу. Проаналізовано різні наукові підходи до визначення сторін як основних учасників цивільного процесу. Сформульовано власні пропозиції щодо вдосконалення цього поняття з метою його законодавчого закріплення.

Ключові слова: сторони, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, поняття сторін, характерні ознаки сторін.

Аннотация

Васильева-Шаламова Ж. В., Гуменюк К. П. К вопросу о понятии сторон как основных участников гражданского процесса. – Статья.

В статье обращается внимание ученых-процессуалистов на отсутствие легальной дефиниции сторон как основных участников гражданского процесса. Проанализированы различные научные подходы к определению сторон как основных участников гражданского процесса. Сформулированы собственные предложения по усовершенствованию этого понятия с целью его законодательного закрепления.

Ключевые слова: стороны, субъекты гражданских процессуальных правоотношений, понятие сторон, характерные признаки сторон.

Summary

Vasileva-Shalamova Zh. V., Gumenyuk K. P. In reference to the concept of parties as basic participants of civil procedure. – Article.

The article draws attention of scholars to the lack of legal definitions of parties as the main participants in the civil process. Analysis of various scientific approaches to the definition of the parties as the main participants of civil procedure has been carried out. The author has come up with particular suggestions to the improvement of the aforementioned concept for forthcoming stipulation.

Key words: parties, parties to civil legal proceedings, notion of parties, characterizing features of the parties.